

УДК 81'255.2

ЗАБОРОНЕНІ ТЕМИ РАДЯНСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО ПЕРЕКЛАДУ

Н.М. Рудницька, канд. філол. наук (Київ)

У статті розглядаються особливості втручання радянської політичної цензури в процес відбору художніх творів для перекладу, власне переклад і підготовку перекладеного тексту до публікації. Визначаються теми, що в СРСР підлягали політичному цензуруванню у перекладах творів іноземної художньої літератури.

Ключові слова: ідеологія, політична цензура, художній переклад.

Рудницкая Н.Н. Запрещенные темы советского художественного перевода. В статье рассматриваются особенности вмешательства советской политической цензуры в процесс отбора художественных произведений для перевода, собственно перевод и подготовку переведенного текста к публикации. Определены темы, которые в СССР подлежали политическому цензурированию в переводах произведений иностранной художественной литературы.

Ключевые слова: идеология, политическая цензура, художественный перевод.

Rudnytska N.M. Forbidden Themes of Soviet Literary Translation. The article deals with peculiarities of intrusion by the Soviet political censorship in the process of choosing literary works for translation, translation proper and preparation of translated texts for publishing. There have been defined themes subject to political censoring in translations of foreign literature in the USSR.

Key-words: ideology, literary translation, political censorship.

Для тоталітарного суспільства характерним є державний контроль над усіма сферами життя, в тому числі над культурою. Переклад як засіб отримання інформації ззовні тоталітарної системи, а також засіб формування іміджу країни в світовому суспільстві завжди був і залишається об'єктом владного впливу. Такий вплив у різних суспільно-історичних умовах може виражатися в різних формах (від використання владою економічних важелів для обмеження друку перекладів літератури, що протирічить панівній ідеології (як в Італії у 1920-х р.р.), до повної заборони на переклад певних видів літератури і фізичного знищення перекладачів).

У СРСР, як свідчить факт підписання Декрету про друк (1917 р.) в числі перших державних документів радянської влади, контролю за розповсюдженням інформації надавалося велике значення. О. Федотова виділяє наступні ознаки, властиві для радянської держави: “класовий підхід щодо

визначення цінності інформації в будь-яких сферах життя; пресинг офіційної ідеологічної лінії; боротьба з політичними опонентами державного устрою” [14, с. 5]. Перед публікацією література проходила процес ретельного і суворого контролю на предмет відповідності панівній ідеології. Оскільки переклад завжди був і є точкою зіткнення ідеологій, доцільність і особливості перекладу в СРСР визначалися, перш за все, ідеологічними чинниками. На значущості останніх, розглядаючи переклад художньої літератури в Радянському Союзі, наголошують як сучасні західні перекладознавці (зокрема, К. Кларк [16], М. Такс Чолдін [18], С. Шеррі [17]), так і вітчизняні дослідники історії українського перекладу (Р. Зорівчак [3], Л. Коломієць [7], М. Стріха [13] та ін.). Є поодинокі дослідження ідеологічного контексту перекладу окремих творів, виконані сучасними російськими філологами (прим., Д. Петренка [12], К. Кузнецової [9]). Недостатньо вивченим наразі залишаються

ті складові художніх текстів, що підлягали вилученню або адаптації в радянському перекладі. Це визначає актуальність цієї розвідки, мет а якої – визначення і систематизація ознак оригінальних текстів, що спричинювали втручання радянської політичної цензури. Об'єктом аналізу є переклади художньої літератури російською та українською мовами, що оприлюднювалися або заборонялися у СРСР. Предметом аналізу є ознаки оригінальних текстів, що спричинювали втручання політичної цензури, і способи адаптації текстів відповідно до цензурних вимог у перекладі.

Якщо проаналізувати список перекладів з іноземних мов у «Щорічнику книги СРСР» (видавався з 1927 р.), очевидним стає, що в СРСР формувалася власний канон світової літератури, і критерієм відбору творів для перекладу слугували не тільки (а порою і не стільки) їхня художня цінність, але й доцільність перекладу тексту в ідеологічному аспекті, а саме: 1) особистість автора, тобто його лояльність до радянського режиму та відповідність його творчості і навіть особистих поглядів радянській ідеології; 2) відповідність ідейного навантаження твору комуністичній ідеології; 3) «моральна чистота» твору, тобто відсутність або, принаймні, обмежене використання вульгаризмів, описів сексуальних відносин, тощо.

Щодо сучасної зарубіжної літератури, місію ознайомлення з нею радянського читача виконували періодичні видання, перш за все журнал, відомий сучасному російськомовному читачеві як «Иностранная литература». Історія модифікації цього журналу є ідеологічно мотивована; залежно від зовнішніх політичних чинників і завдань видання змінювало назви: «Вестник иностранной литературы» (1928 – 1930); «Литература мировой революции» (1931 – 1932); «Интернациональная литература» (1933 – 1943); «Иностранная литература» (з 1955 р.). Зміна назви журналу відбивала, звісно, зміни у характері матеріалів, що публікувалися. Так, у 1933 – 1935 р.р. титульна сторінка містила перелік творів, що публікує журнал: найвидатніші твори іноземних революційних письменників, твори молодих пролетарських письменників

та «тих ліво-буржуазних письменників, що зображують реальну дійсність капіталістичного світу» [10]. Далі зазначалося, що «Інтернаціональна література» «пильно спостерігає за ворожою для нас літературою, особливо фашистською, викриваючи її класове обличчя, задуми та методи дії» [там само] (тут і далі переклад іншомовних цитат наш. – *Н.Р.*). Наприкінці 1930-х р.р. з восьми членів редакційної колегії «половину (Бруно Ясенського, Леопольда Авербаха, Артемія Халатова та Сергія Динамова) було розстріляно» [1]. З розгортанням Великої Вітчизняної війни журнал втрачає актуальність і закривається у січні 1943 р., а відновившись після дванадцятирічної перерви у нових політичних умовах під назвою «Иностранная литература» дещо змінює характер публікацій, що отримало відповідний коментар з боку ідеологічної комісії ЦК КПРС: «На позиції об'єктивізму і безпринципності в матеріалах, що публікуються, скачується подекуди «Иностранная литература», покликана з марксистсько-ленінських позицій висвітлювати процеси літературного розвитку за кордоном» [4, с. 36–37] (виділення наше – *Н.Р.*).

Для визначення доцільності перекладу і публікації художніх творів у СРСР існував інститут експертів – фахівців з літератури тієї чи тієї країни. Ці високоосвічені люди слідкували за розвитком літературного процесу в «закріплених» за ними країнах, і використовували обізнаність у сфері написаних правил, що визначали розвиток художнього перекладу в СРСР, для сприяння публікації перекладів творів з високою літературною репутацією. Так, А. Богдановський згадує І. Тертерян, В. Кутейщикову, Л. Осповата, які «пропонували у видавництві нову книгу, знаючи «правила гри», пробивали її. Доводили в «інстанціях» і на редрадах, що автор – прогресивний» [5, с. 84].

В УРСР з 1958 р. публікується журнал іноземної літератури «Всесвіт», основним завданням (експліцитно ідеологізованим) якого був друк перекладів творів «сучасних прогресивних зарубіжних письменників, які ще не видавалися в СРСР» [13, с. 217] (виділення наше – *Н.Р.*). Це завдання відбивало також статуси російської й української

мов у СРСР і перекладів цими мовами. Російська мова мала статус мови міжнародного спілкування, а русифікація використовувалася як засіб культурної колонізації, тож симптоматично, що партійне керівництво не бачило необхідності в перекладі українською і публікації у «Всесвіті» творів, вже оприлюднених російською. Втім, така настанова мала й позитивні наслідки, адже сприяла змагальності у пошуку редакцією авторів і перекладачів, і згодом журнал, за словами М. Стріхи «зробився аж надто добрим і популярним (наприклад, число журналу з публікацією роману Маріо П'юзо «Хрещений батько», ще не перекладеного по-російському, належало до найбільших книжкових «дефіцитів»» [13, с. 16]. Висока якість і популярність журналу спричинила заміну у 1978 р. головного редактора: Дмитра Павличка замінили більш лояльним Віталієм Коротичем, і «часопис зробився значно «вваженішим», значно більше уваги став приділяти «прогресивним письменникам» з країн «третього світу», що врешті-решт призвело до помітного зменшення числа його передплатників» [там само].

Дозволяє виділити кілька основних тем з низки заборонених радянською цензурою аналіз історії підготовки видання «Мастера русского стихотворного перевода» (1968 р.) Є. Еткінда. Цю книгу було підготовлено до друку, вона пройшла первинний редакторський (і в тому числі цензурний) контроль, але потім, як згадує Є. Еткінд, «хтось «на горі» (в ЦК? У КДБ? У ленінградському обкомі?) помітив наприкінці передмови одну фразу; йдеться про те, що за радянських часів поетичний переклад досяг небувалого раніше рівня, а далі автор пише: «Суспільні причини цього процесу зрозумілі. У відомий період, особливо між XVII і XX з'їздами, російські поети, позбавлені можливості виразити себе до кінця в оригінальній творчості, розмовляли з читачем мовою Гете, Орбеліані, Шекспіра і Гюго. Ось ця фраза містила ідеологічну диверсію» [15, с. 118]. Як вважає сьогодні Н. Гучинська, причинами ідеологічно мотивованої заборони на друк були також «недостатньо партійний і немарксистський зміст; партійності і марксист-

ськості протирічила натхненність книги, видатна ерудиція автора, рафінованість теми і вільний стиль викладу» [2, с. 12]. Пізніше, як згадує сам автор, «... до звинувачення в антирадянській диверсії додали інше: в єврейському націоналізмі – всі поети, яких вони називали (Б. Пастернак, С. Маршак, О. Мандельштам, І. Еренбург, Д. Бродський – *Н.Р.*), євреї... і вихваляв я «моїх» євреїв за рахунок російських поетів» [15, с. 125] (виділення наше – *Н.Р.*).

У попередній рекламній анотації видання було зазначено: «Перекладна поезія XX століття буде представлена творами Буніна, Бальмонта, Сологуба, Брюсова, Анненського, Ходасевича, Блока та ін. Значне місце посядуть у збірці майстри радянського перекладу: Пастернак, Заболоцький, Цветаєва, Тинянов, Лозинський, Маршак, Ахматова та ін.» [15, с. 162]. Пізніше, коли Є. Еткінд намагався обстоювати цей список, йому відповіли, що не можна публікувати «емігранта Ходасевича з його перекладами з єврейсько-сіоністських поетів»; списки жорстко критикувалися, оскільки перший з них містив емігрантів Буніна і Ходасевича, декадента Анненського, а другий – майстрів радянського перекладу «зрадника Пастернака, лагерника Заболоцького, емігрантку Цветасву, естета Лозинського, зачинателя і класика російського формалізму Тинянова, внутрішньої емігрантки... Ахматової, єврея Маршака» [15, с. 163].

За кілька років книгу таки було оприлюднено, але після вилучення з неї перекладів М. Гумільова, В. Ходасевича, В. Жаботинського та згадок про них. Вилучені були і рядки, що містили високу оцінку перекладів Б. Пастернака. У 1969 р. вийшла двомовна антологія «Французские стихи в переводе русских поэтов XIX – XX вв.», з якої були вилучені переклади М. Гумільова [15, с. 165]. Це вилучення є прикладом одного з видів радянської політичної цензури: вилучення з літератури як творчого доробку, так і навіть згадок про певних осіб, які в СРСР були заборонені, «не-особи». Таке вилучення практикувалося перш за все стосовно політичних діячів. Як згадує А. Богдановський, «нешадно вилучали будь-які згадки...

про Троцького (навіть якщо написано «У вбиральні на стіні висів портрет Троцького»)» [5, с. 83]. Так само, коли Є. Еткінда, відомого перекладача і філолога, з ідеологічних причин було позбавлено наукових звань і ступенів, можливості викладати і публікуватися, усі книги і статті були вилучені з бібліотек і продажу: «Поэзия и перевод», «Русские поэты-переводчики от Тредиаковского до Пушкина», навіть «Семинарий по французской стилистике» і подібні видання [15, с. 464].

Можна сказати, що радянські ідеологи мали на меті контроль не лише викладеного у тексті перекладу, а й потенційної читацької інтерпретації. Саме тому забороні підлягали твори, на основі яких можна було провести паралель між фашизмом і радянським режимом. Так, виданий у Німеччині відразу після падіння нацистського режиму «записник» Віктора Клемперера «Мова третього рейха. Записник філолога» вийшов у перекладі російською лише у 1998 р. [6]. В. Клемперер (1881 – 1960) – відомий німецький філолог, який через своє єврейське походження зазнав переслідування і репресій. Його твір, що межує між мемуарним і науковим стилями, є ґрунтовним дослідженням особливостей офіційної мови третього рейха, викладеним із залученням великої кількості прикладів та ілюстрований ситуаціями із власного життя, що робить його цікавим не лише для лінгвістів, а й широкого загалу. «Записник філолога» не перекладався у СРСР, оскільки уважному читачеві відразу впала би в око схожість мови нацистів і радянської «новомови»: гігантоманія («*Мир слушает фюрера...*»), «*Сталин – вождь угнетенных народов всего мира*»); широке використання військової термінології (Гебельсова газета мала назву *Angriff* («*Атака*»), і «*бійцями ідеологічного фронту*» називали радянських письменників); обмеженість офіційної мови, її повна стандартизація через широке використання мовних штампів як в письмовому, так і усному мовленні.

Однак неможливо було просто вилучити і забронити все, що дисонувало з панівною ідеологією так, щоб це не набуло розголосу і не стало об'єктом критики з боку Заходу. Останній фактор врахову-

вався як радянськими партійними ідеологами, так і працівниками видавництва. Саме тому велику кількість перекладів творів зарубіжної літератури публікували у цензурованому вигляді, де мали місце вилучення та заміни на різних рівнях (від окремого слова чи словосполучення, речення, стилістичного прийому до великого фрагмента тексту).

Ідеологічно мотивована асиметрія притаманна перекладам творів різних авторів, в тому числі «класичних», що нібито вже увійшли до російської, а потому радянської літературної скарбниці. Так, «*Фауст*» Й.В. фон Гете у повному нецензурованому перекладі російською мовою (виконаний К. Івановим і завершений у 1919 р.) вперше було оприлюднено лише у 2006 р. Як зазначає А. Аствацатуров, «... філософська концепція Гете ніколи ще не передавалася російською з такою точністю і повнотою... Усі відомі нам до Іванова перекладачі цензурувалися або вимушено займалися самоцензурою. Не лише християнською, але й політичною» [8]. Радянське цензурне втручання було спричинене, перш за все, антитоталітарним за своєю суттю характером твору, адже трагедія *Фауста* – це «трагедія неможливості творити добро недобрими методами... в союзі з Мефистофелем, заложивши йому душу» [там само].

Сам перекладач К.О. Іванов (1858 – 1919) – один з найосвіченіших людей свого часу, директор Царськосільської гімназії, учитель дітей Миколи II, віддав перекладу «*Фауста*» сорок років, але закінчивши його незадовго до смерті, заповів зберегти рукопис до кращих часів. У 1954 р. його онук, Н. Іванов-Єсипович, показав рукопис С. Маркішу (який щойно повернувся із заслання), але той відрадив від оприлюднення перекладу: «Зараз ти інженер, кандидат технічних наук, а щойно покажеш рукопис, станеш онуком учителя царської родини» [там само]. Н. Іванов-Єсипович вирішив оприлюднити текст лише після розпаду СРСР.

Надумку В. Мікушевича, «можна написати цілу книгу про те, яких деформацій зазнавали Байрон, Гайне, Гюго, як з них робили революційних поетів» [5, с. 351]. Для нав'язування читачам перекладу «ідеологічно правильної» інтерпретації використо-

увались не лише такі цензурні стратегії, як вилучення або заміна, але й паратекстові засоби, зокрема перед- та післямови, виноски, коментарі перекладача або редактора, а також критичні статті. Так, аналізуючи творчість В. Гюго, В. Ніколаєв пише: «Не знаючи марксизма, законів класової боротьби, розвитку суспільства, Гюго теоретично був безпорадний. Питання соціальної несправедливості, важкого стану робочого класу, боротьби з імперіалістичними війнами – все, що непокоїло Гюго, могло бути вирішене лише революційним марксизмом... Гюго відставав від нового етапу революції, що розгортався в нього на очах, від великого вчення, яке єдине могло перетворити світ і дати справжнє життя тим мільйонам знедолених людей, яким він віддавав своє велике обдаровання» [11, с. 7].

Ідеологічно виважені коментарі (які часто не відповідали дійсності), з іншого боку, використовувалися подекуди незаангажованими ідеологічно фахівцями для отримання дозволу на публікацію в СРСР перекладів творів високої літературної та малої ідеологічної цінності: «Хто публікуватиме вірші Артюра Рембо, загадкові і порою провокаційні, якщо не зробити упор на те, що він був прибічником Паризької Комуні? Те саме стосується Верлена. Невже радянське видавництво дозволить собі випускати занепадницького естета Елюара, якщо не наголосити у передмові, що він комуніст? Навіть Бертольд Брехт не переступив би порогу Гослітвидаву, якби ми не згадали його вірші, що прославляли будівників московського метрополітену; погані, навіть ганебні віршики слугували ключем, що відкривав ворота для великих п'єс» [15, с. 393]. Втім, сам автор наведеної цитати – Є. Еткінд – дуже негативно ставився до такої стратегії, адже вона спричинювала спотворене сприйняття перекладених творів читачами.

Висновок. Проведений аналіз дозволяє виділити такі теми, наявність яких у творі іноземної літератури спричинювали втручання радянської політичної цензури: 1) критику радянської ідеології та всіх сфер функціонування держави; 2) релігійну; 3) єврейську; 4) окремих (заборонених) особис-

тостей. Оскільки перекозчення змісту через цензурне втручання спричинювали спотворене сприйняття перекладених творів, перспективним видається дослідження явища ідеологічно мотивованої асиметрії у статусі перекладів художніх творів порівняно з їх статусом у рідній літературі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блюм А. «Интернациональная литература»: подцензурное прошлое [Электронный ресурс] / А. Блюм // Иностранная литература, 2005. – № 10. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/inostran/2005/10/bl21.html>.
2. Гучинская Н. Неустаревшие «Записки» / Н. Гучинская // Записки незаговорщика. Барселонская проза. – СПб. : Академический проект, 2001. – С. 7–13.
3. Зорівчак Р. Кочурознавство: витоки і перспективи. До сторіччя від дня народження Майстра / Р. Зорівчак // Іноземна філологія. – 2008. – Вип. 120. – С. 122–132.
4. Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958 – 1964 [документы] / [сост. Е.С. Афанасьева, В.Ю. Афиани (отв. ред.)]. – М. : Росспэн, 1998. – 552 с.
5. Калашникова Е. По-русски с любовью: Беседы с переводчиками / Е. Калашникова. – М. : Новое литературное обозрение, 2008. – 535 с.
6. Клемперер В. Язык Третьего рейха. Записная книжка филолога [пер. с нем. А. Григорьева] / В. Клемперер. – М. : Прогресс-Традиция, 1998. – 384 с.
7. Коломієць Л.В. Український художній переклад та перекладачі 1920 – 30-х років : матеріали до курсу «Історія перекладу» : навч. посібник / Л.В. Коломієць. – К. : Видав.-поліграф. центр «Київський університет», 2013. – 559 с.
8. Костюковский В. «Фауст» на лучшие времена [Электронный ресурс] / В. Костюковский // 22. – № 142. – Режим доступа : http://www.sunround.com/club/22/142_kostukov.htm.
9. Кузнецова Е. Способы идеологической адаптации переводного текста (о переводе романа Э. Хэмингуэя «По ком звонит колокол» / Е. Кузнецова. – Логос, 2012. – № 3. – С. 153–171.
10. Михеев А. Между двумя «оттепелями» [Электронный ресурс] / А. Михеев // Иностранная литература, 2005. – № 10. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/inostran/2005/10/mi20.html>.
11. Николаев В.В. Гюго [историко-биографический очерк] / В.В. Николаев. – М. : Гос. изд-во худ. лит-ры, 1955. – 86 с.
12. Петренко Д.И. Язык оригинала – язык перевода в условиях эпистемологической ситуации, идеологизации, деидеологизации общества : на материале романа Дж.Д. Сэлинджера «The Catcher in the Rye» и его переводов на русский язык :

- дисс. ... канд. філол. наук / Д.И. Петренко. – Ставрополь, 2007. – 250 с. 13. Стріха М. Український художній переклад: між літературою і націєтворенням / М. Стріха. – К. : Факт, 2006. – 344 с. 14. Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР – УРСР: становлення, технологія, еволюція. 1919 – 1990 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О.О. Федотова. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 36 с. 15. Эткінд Е.Г. Записки незаговорщика / Е.Г. Эткінд // Записки незаговорщика. Барселонская проза. – Спб. : Академический проект, 2001. – 496 с. 16. Clark K. The Role of Translation in the Formation of National Culture / K. Clark // Kultur und/als Uebersetzung. Russisch-deutsche beziehungen im 20. Und 21. Jahrhundert, ed. By Christine Engel and Brigit Menzel. – Berlin : Frank & Timme, 2011. – P. 121–142. 17. Sherry S. Censorship in Translation in the Soviet in the Stalin and Khrushchev Eras / S. Sherry. Doctor of Philosophy thesis. – University of Edinburg, 2012. – 318 p. 18. Tax Choldin M. Censorship via Translation: Soviet Treatment of Western Political Writing // The Red Pencil: Artists, Scholars, and Censors in the USSR / ed. by Marianna Tax Choldin and Maurice Friedberg. – Boston : Unwin Hyman, 1989. – P. 21–52.